

<https://doi.org/10.5559/di.28.3.01>

IZMEĐU DISTANCIRANE CRKVENOSTI I INTENZIVNE OSOBNE RELIGIOZNOSTI: RELIGIJSKE PROMJENE U HRVATSKOM DRUŠTVU OD 1999. DO 2018. GODINE

Krunoslav NIKODEM
Filozofski fakultet, Zagreb

Siniša ZRINŠČAK
Pravni fakultet, Zagreb

UDK: 316.74:2(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 18. 12. 2018.

U ovom se radu, na osnovi triju valova Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study*) provedenoga u Hrvatskoj 1999., 2008. i 2018., analiziraju religijske promjene u hrvatskom društvu. Ponajprije se pokazuju trendovi u religioznosti na temelju dviju socioloških dimenzija: crkvene i osobne religioznosti. Rezultati pokazuju da se nastavlja trend blagoga pada crkvene religioznosti, registriran već 2008., a ponajviše u dimenzijama institucionalne religijske prakse i javne uloge Crkve, dok je osobna religioznost relativno stabilna. Zatim se ove dvije dimenzije religioznosti analiziraju s obzirom na osnovne sociodemografske karakteristike i političke orijentacije. Rezultati pokazuju da su religioznosti, i crkvenoj i osobnoj, u Hrvatskoj i dalje sklonije žene, osobe s nižim stupnjem obrazovanja, čiji roditelji imaju niži stupanj obrazovanja i koji su iz manjih naselja. Registrirana je i povezanost objiju dimenzija religioznosti s "desnom" političkom orijentacijom, kao i jačanje te povezanosti u promatranom razdoblju.

Ključne riječi: religijske promjene, Hrvatska, osobna i crkvena religioznost

Krunoslav Nikodem, Odsjek za sociologiju,
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3,
10 000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: knikodem@ffzg.hr

Uloga religije u hrvatskom društvu, a ponajviše kroz prizmu opsega identifikacije građana s religijom i/ili Crkvom, o(p)staje ključnim pitanjem sociološke analize religioznosti. Neovisno o brojnim raspravama o validnosti sekularizacijske teorije za analizu društvenih promjena u religioznosti, činjenica jest da analize empirijskih indikatora za niz europskih zemalja sugeriraju postupno smanjenje razine religioznosti na individualnoj razini, pa i onda kada se može govoriti o povećanoj javnoj ulozi religije (npr. Voas, 2009 vs Casanova, 1994). U sličnom je tonu artikulirana i rasprava o kretanjima religioznosti u bivšim komunističkim zemljama, gdje je, nakon porasta religioznosti u ranom tranzicijskom razdoblju, najčešće očekivan i empirijski potvrđen postupan sekularizacijski trend, pa i onda kada su varijacije u pojedinim zemljama objašnjavane konceptom kontekstualne sekularizacije, a gdje postoje društveni uvjeti koji podržavaju društveni legitimitet religije (Pollack, 2001; Pickel, 2009, 2011). Iznimke od ovakva općega trenda, kao kod primjera sekularizirane Češke ili područja bivše Istočne Njemačke, a gdje tranzicija nije bila popraćena religijskom revitalizacijom, tumačeni su povijesnim ili čak i aktualnim društvenim specifičnostima (Vido, Václavík i Paleček, 2016; Wohlrab-Shar, 2011) ili, suprotno, npr. u slučaju Poljske pa i Hrvatske, konceptom kulturološke obrane (Bruce, 2011), etnoreligioznosti (Martin, 2011) ili općenito povezanošću nacije, politike i religije (npr. Ramet i Borowik, 2017; Grzymała-Buse, 2015). Ipak, čini se da se, teorijski, pomak u interpretaciji uloge religije u suvremenom svijetu pomiče prema nešto širem okviru, koji naglašava paralelne procese diferencijacije i dediferencijacije, odnosno sekularizacije, religijske pluralizacije i religijske revitalizacije, a čemu impuls daju globalni društveni procesi (Beyer, 2006, 2013; Casanova, 2018). Paralelno, veći se naglasak daje analizi društvenih aktera, pa onda i religijskih aktera koji mogu jasno promijeniti trendove, što je primjerice Dobbelaere označio krilaticom "Bringing the Actors Back In" (Dobbelaere, 2002, str. 181),¹ a egzemplarno je demonstrirano novijom teorijom religijsko-sekularnoga konflikta, gdje se dugoročni trendovi u pogledu uloge religije u pojedinoj zemlji ili pojedinoj regiji analiziraju iz perspektive permanentnoga konflikta između sekularnih i religijskih aktera, a koji se bore za moć na društvenoj razini, za utjecaj i autoritet da interpretiraju svijet na razini skupina i organizacija te na razini pojedinaca, za njihova dobra, participaciju i financijsku potporu (Stolz, Könemann, Schnewwly Purdie, Englberger i Krüggele, 2016). Uloga aktera važna je i iz perspektive razumijevanja uloge religije u nizu društveno konfliktnih pitanja, bilo da to poprima razmjere kulturnih ratova u kojima religija "ravnopravno" sudjeluje s drugim ideologijama (Ozzano i Giorgi,

2016), bilo da su u pitanju vrlo aktualni slučajevi uporabe religijskih simbola u populističke svrhe (DeHanas i Shterin, 2018). Razumljivo je stoga što recentni primjeri analize širokoga kruga zemalja odustaju od pokušaja obrane postojećih ili formulacije novih općih teorija, nego se zadržavaju na formulaciji niza teorema, koji, pojedinačno ili u kombinaciji, plauzibilnije objašnjavaju trendove u pojedinim zemljama ili regijama (Pollack i Rosta, 2017).

U Hrvatskoj je religioznost relativno dobro istraživana pojava i postoji niz objavljenih radova koji pokušavaju: a) detektirati trendove u religioznosti, b) analizirati odnose = između pojedinih dimenzija religioznosti te, c) u nešto manjoj mjeri, analizirati religioznost s obzirom na niz sociodemografskih varijabli ili posebnih društvenih skupina. Dakle, trendovi sugeriraju neke male promjene u zadnjih tridesetak godina, ali koje bitno ne narušavaju opću sliku stabilnosti religije, a poglavito dominacije tradicionalne religioznosti u Hrvatskoj (Marinović Jerolimov, 2005; Črpić i Zrinščak, 2005, 2010). U pogledu odnosa pojedinih dimenzija religioznosti uočava se određena tenzija između npr. tradicionalne, crkvene i individualizirane religioznosti (Nikodem i Zrinščak, 2012) te osobito u pogledu dimenzija religioznosti, npr. na području braka, obitelji i seksualnosti (Nikodem 2012; Baloban, Nikodem i Crnić, 2014; Marinović Jerolimov i Ančić 2014). Vezano uz pojedine sociodemografske skupine, najintenzivnije su istraživani mladi te ponajviše studenti, a kod njih je uočen, osobito u zadnje vrijeme, trend niže razine identifikacije s Crkvom te niže razine vjerovanja u religijske istine (Ilišin, 2014; Nikodem i Jurlina, 2018). To se osobito vidi kod riječkih studenata, pri čemu valja imati na umu da je kod riječkih studenata riječ o regiji/ama koje su više modernizirane i više sekularizirane od hrvatskoga prosjeka (Boneta, 2016).

Unutar ovakva teorijskog okvira smještena je analiza religioznosti u Hrvatskoj, a koja se temelji na najnovijim empirijskim podacima. Rad je podijeljen na pet dijelova. Nakon uvoda slijedi drugi dio koji sadrži opis ciljeva rada i obrazloženje hipoteza. U trećem dijelu navode se osnovne metodološke napomene, odnosno opis uzorka, mjernih instrumenata i primijenjenih metoda. Četvrti dio donosi rezultate istraživanja tako da se prvo izlaže komparativni pregled rezultata na osnovnoj razini distribucije postotaka za izabrane čestice religioznosti, a potom se od tih čestica konstruiraju indeksi crkvene i osobne religioznosti koji se analiziraju s obzirom na osnovne sociodemografske karakteristike ispitanika i njihove političke orijentacije u sve tri točke mjerenja. Peti dio rada jest rasprava na temelju dobivenih rezultata, a šesti dio sadrži zaključna razmatranja.

CILJ RADA I HIPOTEZE

Ovaj se rad temelji na rezultatima empirijskog istraživanja, koje je, u sklopu međunarodnoga istraživačkog projekta *European Values Study* (EVS), provedeno od 1. studenog 2017. godine do 1. veljače 2018. godine na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana Hrvatske ($N = 1477$). S obzirom na to da EVS podaci pružaju prigodu analize trendova u religioznosti u 20-godišnjem razdoblju, tj. usporedbu najnovijih podataka s prethodnim valovima istraživanja (1999. i 2008.), osnovni je cilj rada utvrditi opće kretanje religioznosti u proteklom razdoblju, i to prije svega kroz odnos među pojedinim dimenzijama religioznosti. Višedimenzionalni pristup izučavanju religije standard je u sociološkim istraživanjima religioznosti, pa tako i u EVS-u, a on polazi od činjenice da je religija kompleksna pojava te da se ona iskazuje kroz razne dimenzije, koje su, iako povezane, relativno nezavisne te time pružaju produbljeniji uvid u pojedine aspekte religioznosti (Marinović Jerolimov, 1995; Zrinščak, 2008). S obzirom na ograničeni prostor ovog rada te s obzirom na to da su dosadašnje analize pokazale kako se u Hrvatskoj u tranzicijskom razdoblju tradicionalna religioznost pokazuje vrlo stabilnom te da, usprkos tome, postoje određene tenzije između crkvene i osobne religioznosti, rad je usmjeren upravo na ove dvije dimenzije. Dodatni razlog tomu jesu javne rasprave o ulozi Crkve u tranzicijskom razdoblju, kao i analize koje su pokazale pad povjerenja u Crkvu kao instituciju te kritičnost i nedosljednost dijela tradicionalnih vjernika u slijeđenju crkvenih učenja. Stoga je ključno pitanje pokazuje li se, u kojoj mjeri i na koji način takva napetost između pojedinih dimenzija religioznosti u najnovijim EVS podacima te kako interpretirati te podatke. Cilj je rada i analizirati ove dvije dimenzije religioznosti s obzirom na niz standardnih sociodemografskih varijabli (spolna, dobna i obrazovna struktura, stupanj obrazovanosti roditelja ispitanika, veličina naselja i mjesečni prihodi kućanstva ispitanika) te s obzirom na političke orijentacije ispitanika i utvrditi događaju li se na tom planu ikakve promjene prema dosadašnjim analizama.

Na temelju navedenoga, a osobito analize trenda od 1999. do 2008. godine (Črpić i Zrinščak, 2010), ovdje su postavljene sljedeće hipoteze:

H1. *Promjene u crkvenoj religioznosti.* Pretpostavljamo da je u promatranom razdoblju došlo do smanjenja crkvene religioznosti.

Hipotezu temeljimo na uočenim malim, ali znakovitim, promjenama u religioznosti. Primjerice, 2008. godine zabilježena je u odnosu na 1999. nešto niža razina institucionalne religijske prakse i konfesionalne identifikacije. S obzirom na

već navedenu tenziju između crkvene i individualne religioznosti, nekonzistentnost takvih dimenzija religioznosti, nešto niže religioznosti mladih i studenata te na učestale javne rasprave o ulozi Crkve u društvu, sasvim je plauzibilno pretpostaviti da se trend uočen do 2008. nastavio do 2018. godine.

H2. *Promjene u osobnoj religioznosti.* Pretpostavljamo da u promatranom razdoblju nije došlo do promjena u dimenziji osobne religioznosti.

Hipotezu temeljimo na rezultatima dosadašnjih EVS istraživanja u Hrvatskoj. Naime, usporedba rezultata 1999. i 2008. godine pokazala je da je do blagoga pada došlo u svim dimenzijama, osim u indikatorima osobne religioznosti. Pritom je nužno upozoriti kako sva komparativna istraživanja pokazuju da je, usprkos tome što nema jednoznačnog odnosa među pojedinim dimenzijama, teško očekivati da na jednoj dimenziji nema nikakvih promjena u dužem razdoblju, ako ih na drugima ima. Usprkos tome, pretpostavili smo da promatrano razdoblje nije još osobito dugo te da ukupne promjene u religioznosti nisu osobito velike da bi se odrazile i na dimenziju osobne religioznosti.

H3. *Religioznost i osnovne sociodemografske karakteristike.* Pretpostavljamo da u promatranom razdoblju nije došlo do bitnih promjena u osnovnim sociodemografskim obilježjima religioznosti.

Religioznost je u hrvatskom društvu vrlo proširena te se religiozne osobe nalaze u svim sociodemografskim skupinama. Ipak, sva su istraživanja do sada pokazala da je viša religioznost statistički povezana sa ženskim spolom, starijom dobi, nižim obrazovanjem, nižim socioekonomskim statusom, ruralnim područjem. U analizi EVS rezultata 2008. godine pokazalo se da se, premda su razlike statistički i dalje značajne, smanjila razlika po spolu i dobi. Na temelju navedenoga, a s obzirom na pretpostavku o blagom smanjivanju ponajviše crkvene religioznosti, nismo predvidjeli da je došlo do bitnijih promjena u dominantnim sociodemografskim obrascima.

H4. *Religioznost i političke orijentacije.* Pretpostavljamo da je u navedenom razdoblju došlo do jačanja povezanosti religioznosti i "desne" političke orijentacije.

Dosadašnja su istraživanja pokazala povezanost religioznosti i "desne" političke orijentacije, premda samo s nekim indikatorima religioznosti (Črpić i Zrinščak, 2005; Nikodem, 2011; Sekulić, 2014). Uz to, javni angažman Crkve, rasprave o toj ulozi, kao i činjenica da se niz političkih stavova u javnosti legitimira crkvenom podrškom i/ili religijskim svjetonazorom, upućuju na to da veza religioznosti i "desne" političke orijentacije može biti još snažnije empirijski potvrđena.²

Uzorak

EVS istraživanje, na kojem se temelji ovaj rad, provedeno je na troetapnom uzorku unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na trima razinama. Prva se etapa odnosila na izbor naselja metodom kumulativnih veličina, druga na terensko uzorkovanje stambenih jedinica *random walk* metodom. U trećoj etapi birao se jedan od ukućana metodom zadnjega rođendana. Podaci su naknadno utežani prema dobi i obrazovanju. Dobiveni rezultati uspoređuju se na osnovnoj razini distribucije postotaka i dalje analiziraju zajedno s rezultatima istraživanja koja su provedena 1999. godine (N = 1003) i 2008. godine (N = 1498) u sklopu istoga projekta. Uzorci prethodnih istraživanja također su konstruirani na navedeni način.

Mjerni instrumenti

Kao što je napomenuto, interpretacija rezultata slijedi višedimenzionalni pristup istraživanju religije. S obzirom na to da, usprkos općoj prihvaćenosti višedimenzionalnoga pristupa, postoje dijelom različita shvaćanja o tome koji indikatori čine pojedine dimenzije te u kojoj je mjeri moguće u nekom istraživanju obuhvatiti pojedine dimenzije, u ovom se radu slijedi EVS model (Halman i Draulans, 2004; Halman i Pettersson, 2006; Zrinščak, 2008). U skladu s ciljem rada, crkvena se religioznost mjeri dimenzijama konfesionalne pripadnosti, institucionalne religijske prakse te javne uloge Crkve. Konfesionalnost se sastoji od jednog indikatora, tj. pripadnosti određenoj konfesiji. Institucionalna religijska praksa obuhvaća jedan standardizirani indikator, a javna se uloga Crkve mjeri povjerenjem u Crkvu te skupom stavova o aspektima javne uloge Crkve. Osobna religioznost jest dimenzija koja se uobičajeno naziva i religioznost u užem smislu, a ovdje obuhvaća šest čestica: religijsku samoidentifikaciju, zainteresiranost za sveto i nadnaravno, važnost religije u životu, vjeru kao utjehu i ohrabrenje, molitvu Bogu izvan vjerskog obreda i vlastiti način za uspostavu veze s božanskim. Indeksi crkvene i osobne religioznosti koje rabimo u daljnjoj analizi konstruirani su od navedenih čestica.³ U daljnjoj analizi uzimamo i dva prediktorska sklopa. Prvi sadrži osnovne sociodemografske karakteristike (dob, spol, stupanj obrazovanja ispitanika, stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika, mjesečna primanja kućanstva ispitanika, veličina naselja/grada). Ukupno sedam čestica za 2018., šest za 2008. i pet za 1999. godinu.⁴ Drugi prediktorski sklop u stvari je jedan prediktor, a to su političke orijentacije.⁵

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Crkvena religioznost u Hrvatskoj

Prvi indikator crkvene religioznosti jest konfesionalna pripadnost. U zadnjih dvadesetak godina nije bilo značajnijih promjena s obzirom na konfesionalnu pripadnost u hrvatskom društvu. U promatranom razdoblju došlo je do određenoga smanjenja broja ispitanika koji se smatraju rimokatolicima te isto tako i porasta broja onih koji se ne smatraju pripadnicima ni jedne konfesije. Navedene promjene dogodile su se između 1999. i 2008. godine, dok je stanje konfesionalnosti između 2008. i 2018. godine gotovo nepromijenjeno.

➡ TABLICA 1
Konfesionalna pripadnost u hrvatskom društvu od 1999. do 2018.

%	1999.	2008.	2018.
Rimokatolička	86,8	79,1	80,3
Pravoslavna	0,1	2,8	0,9
Islamska	-	0,2	0,2
Ostali	1,8	0,2	0,7
Osobe koje se nisu konfesionalno identificirale	11,3	17,7	17,9

U pogledu institucionalne religijske prakse, podaci potvrđuju smanjenje udjela redovitih praktikanata, tj. onih koji tjedno pohađaju vjerske obrede, sa 31,4 posto u 1999. godini na 22,6 posto u 2018. godini. Smanjio se i udio onih koji vjerske obrede pohađaju najmanje jednom na mjesec, sa 21,1 posto 1999. na 12,3 posto 2018. S tim u vezi povećao se broj onih koji uopće ne pohađaju vjerske obrede, sa 10,4 posto 1999. godine na 19,6 posto 2018. godine, a povećao se i broj onih koji vjerske obrede pohađaju rijetko. Promjene su u tom pogledu najuočljivije od 1999. do 2008., ali su se blažim intenzitetom nastavile i od 2008. do 2018.

➡ TABLICA 2
Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u zadnje vrijeme?

%	1999.	2008.	2018.
Nikada	10,4	16,1	19,6
Rijetko	9,7	20,1	20,9
Povremeno	27,0	22,1	24,1
Mjesečno	21,1	16,2	12,3
Tjedno	31,4	24,3	22,6

Povjerenje u Crkvu mjereno je jednom česticom koja je dio šireg instrumenta, a koji sadržajno obuhvaća pitanje povjerenja u ključne institucije i organizacije nacionalne države i društva te odabrane međunarodne organizacije. Rezultati jasno pokazuju smanjenje povjerenja u Crkvu. Tako je 1999. godine 62,8 posto ispitanika iskazivalo povjerenje u Crkvu, 2008. godine 52,4 posto, a 2018. godine 38,4 posto. I broj onih koji nemaju nikakvo povjerenje povećao se sa 5,1 posto 1999. godine na čak 20,8 posto 2018. godine.

➤ **TABLICA 3**
Povjerenje u Crkvu

%	1999.	2008.	2018.
Veoma veliko	19,3	17,3	10,3
Veliko	43,5	35,1	28,1
Ne baš veliko	29,7	33,4	39,2
Nikakvo	5,1	12,2	20,8
Ne znam, bez odgovora	2,4	1,9	1,6

Za razliku od povjerenja u Crkvu, usporedba podataka za javnu ulogu Crkve ne pokazuje jednoznačan trend. Naime, smanjivanje pozitivne percepcije javne uloge Crkve između 1999. i 2008. godine tek se djelomično nastavlja i u 2018. godini. Sve manji postotak ispitanika smatra da Crkva adekvatno odgovara na "moralne probleme i potrebe pojedinca", a smanjuje se i postotak onih koji smatraju da Crkva adekvatno odgovara na "duhovne potrebe ljudi". S druge strane, od 2008. do 2018. godine nema većih promjena u smislu percepcije adekvatnih crkvenih odgovora na "probleme obiteljskoga života", a postotak ispitanika koji smatraju da Crkva adekvatno odgovara na "socijalne probleme u našoj zemlji danas" povećan je sa 24,9 posto na 35,2 posto.⁶

ⓘ **TABLICA 4**
Općenito govoreći, mislite li da u našoj zemlji crkve adekvatno odgovaraju na:

%	1999.		2008.		2018.	
	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Moralne probleme i potrebe pojedinca	34,5	51,7	52,4	36,1	58,2	29,1
Probleme obiteljskog života	35,5	50,5	54,7	34,3	54,8	33,5
Duhovne potrebe ljudi	11,6	78,5	23,9	68,5	30,0	60,4
Socijalne probleme u našoj zemlji danas	46,7	36,8	63,8	24,9	54,5	35,2

Crkvena religioznost s obzirom na sociodemografske karakteristike i političke orijentacije

Nakon usporedbe rezultata na osnovnoj razini od navedenih čestica konstruirali smo indeks crkvene religioznosti koji analiziramo s obzirom na dva prediktorska sklopa: sociodemografske karakteristike i političke orijentacije.

Rezultati multiple regresijske analize pokazuju da prvi prediktorski sklop tumači oko 8 posto kriterija u 2018. godini i da je protumačenost varijance kriterijske varijable od 1999. godine blago porasla.

Najvažniji prediktor crkvene religioznosti u 2018. godini jest stupanj obrazovanja ispitanikova oca, a važni su prediktori i spol, veličina naselja i stupanj obrazovanja ispitanikove majke. Ispitanici čiji roditelji imaju niži stupanj obrazovanja, koji su ženskoga spola te oni iz manjih naselja skloniji su crkvenoj religioznosti. Vrlo slični rezultati dobiveni su i za 2008. godinu, dok su u 1999. godini važni prediktori, osim spola, bili stupanj obrazovanja ispitanika (niži) i dobna struktura (stariji).

Godina	R^2		β	p	r	r_p
1999.	0,059	Stupanj obrazovanja	-0,134	< 0,001	-0,167	-0,134
		Spol	0,151	< 0,001	0,160	0,154
		Dob	-0,098	< 0,002	-0,124	-0,098
2008.	0,070	Stupanj obrazovanja roditelja	-0,149	< 0,001	-0,208	-0,141
		Veličina naselja/grada	-0,136	< 0,001	-0,192	-0,128
		Spol	0,112	< 0,011	0,116	0,115
2018.	0,082	Stupanj obrazovanja oca	-0,144	< 0,001	-0,242	-0,097
		Spol	0,110	< 0,001	0,109	0,114
		Veličina naselja/grada	-0,085	< 0,004	-0,173	-0,081
		Stupanj obrazovanja majke	-0,088	< 0,040	-0,231	-0,059

❶ TABLICA 5

Cestice iz prediktorskoga sklopa Socio-demografske karakteristike kao korelati crkvene religioznosti u multiploj regresijskoj analizi

Kod drugoga prediktorskog sklopa koji sadrži samo jednu česticu rezultati pokazuju porast protumačenosti varijance kriterija, s oko 2 posto na oko 18 posto. Ispitanici "desne" političke orijentacije skloniji su crkvenoj religioznosti, a osobito je zanimljivo da je u navedenom razdoblju došlo do jačanja veze između "desne" političke opcije i crkvene religioznosti.

➡ TABLICA 6

Političke orijentacije kao prediktor crkvene religioznosti u multiploj regresijskoj analizi

Godina	R^2		β	p	r	r_p
1999.	0,018	Političke orijentacije	0,135	< 0,001	0,135	0,135
2008.	0,118		0,344	< 0,001	0,344	0,344
2018.	0,185		0,430	< 0,001	0,430	0,430

Osobna religioznost u Hrvatskoj

Prvi indikator osobne religioznosti jest religijska samoidentifikacija, a rezultati pokazuju da u navedenom razdoblju nema značajnijih promjena. Broj ispitanika koji se smatraju "uvjerenim ateistima" porastao je za oko 2,5 posto, dok je broj onih koji se smatraju "nereligioznima" i "religioznima" ostao gotovo nepromijenjen.

➡ TABLICA 7

Religijska samoidentifikacija u hrvatskom društvu od 1999. do 2018.

%	1999.	2008.	2018.
Uvjereni ateisti	2,9	4,5	5,4
Nereligiozne osobe	10,9	11,8	9,5
Religiozne osobe	79,9	77,8	78,3
Ne zna i bez odgovora	6,3	5,8	6,8

Drugi je indikator pitanje o zainteresiranosti za sveto ili nadnaravno. Kako ovo pitanje nije bilo postavljeno 1999. godine, ovdje donosimo rezultate za 2008. i 2018. godinu.

➤ **TABLICA 8**

Bez obzira na to smatrate li se vjernikom ili ne, koliko duhovnom osobom se smatrate, to jest koliko ste zainteresirani za sveto ili nadnaravno?

%	2008.	2018.
Veoma zainteresiran	22,0	31,9
Donekle zainteresiran	50,7	39,5
Ne baš zainteresiran	18,2	15,2
Nezainteresiran	7,2	10,8
Ne znam, bez odgovora	1,9	2,6

Usporedba rezultata ne pokazuje veće promjene. Zainteresiranih za sveto ili nadnaravno u hrvatskom društvu nešto je više od 70 posto ispitanika, a nezainteresiranih oko 25 posto ispitanika. No promjene su ipak vidljive u kategorijama onih koji su "veoma zainteresirani" (povećanje sa 22 posto na 31,9 posto) te onih koji su "donekle zainteresirani" (smanjenje sa 50,7 posto na 39,5 posto).

Sljedeći je indikator važnost religije u životu građana Hrvatske. U navedenom razdoblju porastao je broj ispitanika kojima religija nije važna u životu, sa 20,7 posto na 34,7 posto, a smanjio se broj onih kojima je religija važna u životu, sa 77,2 posto na 63,9 posto.

➤ **TABLICA 9**
Važnost religije u životu od 1999. do 2018.

%	1999.	2008.	2018.
Posve nevažno	4,3	7,7	14,1
Nevažno	16,4	19,7	20,6
Ne zna	2,0	2,4	1,4
Važno	51,9	51,8	42,8
Veoma važno	25,3	18,5	21,1

Na pitanju tješi li i ohrabruje vjera ili ne, nema velikih promjena. Ipak, uočljiv je manji pad broja ispitanika koji smatraju da ih vjera tješi i ohrabruje (sa 74,1 posto 1999. na 69,1 posto 2018.), dok se udio onih koji smatraju suprotno povećao sa 16 posto 1999. na 24,4 posto 2018. godine.

➤ **TABLICA 10**
Smatrate li da vas vjera tješi i ohrabruje ili ne?

%	1999.	2008.	2018.
Ne	16,0	21,1	24,4
Ne zna	9,8	7,0	6,5
Da	74,1	71,9	69,1

Uz pitanje o molitvi Bogu izvan vjerskog obreda, rezultati upućuju više na stabilnost nego na promjene u promatranom razdoblju. Godine 2018. oko 40 posto ispitanika svakodnevno se moli Bogu, dok to nikada ne čini oko 20 posto ispitanika.

☛ **TABLICA 11**
 Koliko se često molite
 Bogu izvan vjerskog
 obreda?

%	1999.	2008.	2018.
Nikada	18,6	15,9	18,4
Povremeno	12,5	18,4	16,3
Mjesečno	7,0	9,0	7,7
Tjedno	22,8	23,0	16,1
Svaki dan	37,3	31,3	40,4

Posljednji indikator osobne religioznosti odnosi se na tvrdnju o "vlastitom načinu za uspostavu veze s božanskim bez Crkve ili vjerskih obreda". Ni ova tvrdnja nije bila dio upitnika za 1999. godinu, stoga prikazujemo rezultate za 2008. i 2018. godinu.

☛ **TABLICA 12**
 Molim Vas, odaberite
 broj na kartici kako
 biste opisali koliko je
 ova tvrdnja po Vašem
 mišljenju točna: "Imam
 vlastiti način za
 uspostavu veze s
 božanskim bez Crkve
 ili vjerskih obreda".

%	2008.	2018.
1 Uopće se ne slažem	20,4	30,4
2	9,9	9,4
3	25,7	16,2
4	15,8	9,9
5 Potpuno se slažem	17,9	25,1
Ne znam, bez odgovora	10,1	8,9

Dok se 2008. godine 33,7 posto ispitanika složilo s navedenom tvrdnjom (vrijednosti 4 i 5), 2018. godine njih 35 posto slaže se s navedenim. S druge strane, u promatranom razdoblju povećao se postotak ispitanika koji se ne slažu s tom tvrdnjom, sa 30,3 posto na 39,8 posto (vrijednosti 1 i 2).

Osobna religioznost s obzirom na sociodemografske karakteristike i političke orijentacije

Daljnja je analiza provedena konstrukcijom indeksa osobne religioznosti, od navedenih čestica, te provođenjem multiple regresijske analize s obzirom na sociodemografske karakteristike i političke orijentacije ispitanika.

Rezultati pokazuju da je, u pogledu sociodemografskih karakteristika, protumačenost varijance kriterija u prve dvije točke mjerenja nešto viša od 9 posto, dok je u trećoj točki mjerenja oko 13 posto.

Najznačajniji je prediktor spol, jer su osobe ženskoga spola povezanije s osobnom religioznosti. Osim spola, u sve tri točke mjerenja kao važan prediktor javlja se i veličina naselja. Ispitanici iz manjih naselja skloniji su osobnoj religioznosti. U 2018. godini važni su prediktori i stupanj obrazovanja ispitanika te stupanj obrazovanja ispitanikova oca. Ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja i čiji otac također ima niži stupanj obrazovanja skloniji su osobnoj religioznosti.

Godina	R^2		β	p	r	r_p
1999.	0,093	Spol	0,269	< 0,001	0,259	0,271
		Veličina naselja/grada	-0,129	< 0,001	-0,109	-0,134
2008.	0,097	Spol	0,225	< 0,001	0,234	0,230
		Veličina naselja/grada	-0,138	< 0,001	-0,177	-0,131
		Mjesečni prihodi	-0,069	< 0,022	-0,139	-0,068
		Stupanj obrazovanja roditelja	-0,065	< 0,040	-0,151	-0,061
2018.	0,127	Spol	0,266	< 0,001	0,276	0,271
		Stupanj obrazovanja	-0,130	< 0,001	-0,213	-0,114
		Veličina naselja/grada	-0,074	< 0,017	-0,146	-0,072
		Stupanj obrazovanja oca	-0,095	< 0,008	-0,162	-0,080

Q TABLICA 13
Čestice iz prediktorskog sklopa Sociodemografske karakteristike kao korelati osobne religioznosti u multiploj regresijskoj analizi

S obzirom na političke orijentacije, dobiveni su vrlo slični rezultati kao i kod crkvene religioznosti. Naime, protumačenost varijance kriterija porasla je u promatranom razdoblju s gotovo beznačajnih jedan posto u 1999. godini na oko 12 posto u 2018. godini.

Q TABLICA 14
Političke orijentacije kao prediktor osobne religioznosti u multiploj regresijskoj analizi

Godina	R^2		β	p	r	r_p
1999.	0,010	Političke orijentacije	0,100	< 0,007	0,100	0,100
2008.	0,098		0,313	< 0,001	0,313	0,313
2018.	0,116		0,340	< 0,001	0,340	0,340

Rezultati i ovdje pokazuju jačanje veze između "desne" političke opcije i osobne religioznosti, iako je porast bio zamjetniji između 1999. i 2008. godine.

RASPRAVA

Osnovni cilj ovoga rada bio je utvrditi trendove u religioznosti na temelju rezultata međunarodnoga komparativnog istraživanja, a koje je u Hrvatskoj do sada provedeno u tri vremenske točke: 1999., 2008. i 2018. godine. Osim općega trenda, zanimali su nas odnosi između crkvene i osobne religioznosti i osnovnih sociodemografskih karakteristika i političkih orijentacija ispitanika.

U radu su, na temelju dosadašnjih analiza EVS podataka, ali i podataka niza drugih istraživanja, postavljene četiri hipoteze.

Prva je hipoteza predviđjela da će pad religioznosti biti ponajprije vidljiv u dimenziji crkvene religioznosti i ona je ovdje potvrđena. Točnije, u nekim je dimenzijama koje detektiraju crkvenu religioznost pad neznan, ali je u nekima zamjetniji. U pogledu konfesionalne identifikacije, manje su se promjene dogodile od 1999. do 2008., a gotovo nikakve od 2008. do 2018. godine. Međutim, promjene su najvidljivije

kod institucionalne religijske prakse. Redovitost pohađanja vjerskih obreda kontinuirano pada od 1999. do 2018. godine. Ovdje valja zapaziti stanovitu polarizaciju koja je svoj puni oblik dobila 2018. godine: 40,5 posto stanovništva ne pohađa vjerske obrede nikada ili rijetko, a 34,9 posto redovito (mjesечно i češće). Upravo se udio onih koji vjerske obrede ne pohađaju nikada ili rijetko udvostručio od 1999. godine (20,1 posto) do 2018. godine (40,5 posto). Promjene su vidljive i u javnoj ulozi Crkve, jer se nastavlja pad povjerenja u Crkvu kao instituciju, a, premda ne u svim pitanjima podjednako, povećava se sumnja da Crkva daje adekvatne odgovore, npr. na području moralnih problema i potreba pojedinaca ili duhovnih potreba ljudi. Pad povjerenja i ovdje je bio zamjetniji od 1999. do 2008. godine.

Druga hipoteza predviđala je da neće doći do promjena u osobnoj religioznosti. S jedne strane, smatrali smo da je nemoguće očekivati da se promjene u ostalim dimenzijama ne reflektiraju, barem djelomično, i na dimenziju religioznosti, koja, iako povezana s drugim dimenzijama, uglavnom odražava osobni odnos s religijom. S druge strane, rezultati dosadašnjih istraživanja upućivali su na pretpostavku da promjena neće biti. Rezultati su pokazali da kod nekih indikatora ove dimenzije promjena gotovo da i nema od 1999. do 2018. godine. Udio osoba koje su se identificirale kao religiozne osobe ostao je na posve istoj razini: 79,9 posto 1999., 77,8 posto 2008. i 78,3 posto 2018. godine! Slično je i s molitvom izvan vjerskog obreda, kod pitanja tješi li vjera ili ohrabruje (gdje se blago povećao udio onih koje vjera ne tješi ili ohrabruje) te zainteresiranosti za sveto ili nadnaravno. Promjene su jedino nešto uočljivije kod važnosti religije u životu, jer se u analiziranom razdoblju smanjila važnost religije u životu. Vlastiti način uspostave odnosa s božanskim dijeli oko 35 posto stanovništva, premda se od 2008. do 2018., nešto povećao udio onih koji se s takvim individualiziranim odnosom ne slažu. Zaključno, hipoteza je potvrđena. Promjene su sasvim male te vidljive na samo nekim indikatorima, pa ova dimenzija ostaje najpostojanijom.

Treća hipoteza odnosila se na sociodemografske karakteristike religioznosti, za koje smo pretpostavili da se nisu bitno promijenile u odnosu na dosadašnja istraživanja. Hipoteza je potvrđena. Premda postoje neke razlike s obzirom na ispitivane dvije dimenzije, religioznost je statistički značajno povezana sa ženskim spolom, nižim stupnjem obrazovanja i manjim naseljima/gradovima. Podsjetimo da je analiza EVS rezultata iz 2008. godine pokazala smanjivanje razlika između muškaraca i žena te mladih i starih u nekim indikatorima. Također, važno je napomenuti da na nekim indikatorima razlike po dobi tada nisu uočene, npr. kod religijske samo-

identifikacije i stava da vjera tješi i ohrabruje, a što je u skladu s ovdje dobivenim rezultatima.

I četvrta hipoteza je potvrđena. U promatranom razdoblju došlo je do jačanja veze između i crkvene i osobne religioznosti i "desne" političke orijentacije. Ovo potvrđuje da religioznost nije više ni samo opći identitetski okvir hrvatskih građana, kako su ponajviše sugerirali podaci iz 1999. godine, nego da je za dio vjernika religioznost najvažnija podloga i sastavnica njihove ideološke orijentacije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

I rezultati najnovijih istraživanja pokazuju da je religioznost u Hrvatskoj proširena i, usprkos uočenim promjenama, ostaje važnim obilježjem hrvatskih građana. To naravno ne znači da nereligioznost nije prisutna te da je posve marginalizirana, to više što je ona koncentrirana među obrazovanijim i urbaniziranijim stanovništvom. Religijska se slika Hrvatske usložnjava te se mogu izdvojiti dva važna zaključka ove analize, a koja postavljaju pitanje teorijskih objašnjenja kretanja i uloge religije u Hrvatskoj i koja mogu potaknuti daljnje rasprave na tu temu.

Prvo su promjene u religioznosti. Većina indikatora pokazuje da se religioznost, mjerena nizom indikatora, doduše sporim tempom, polagano smanjuje. Pri tome je važno napomenuti da je to smanjenje bilo vidljivije od 1999. do 2008. nego od 2008. do 2018. Je li i u kojoj mjeri to predznak sekularizacijskih trendova koji će se sve više manifestirati u budućnosti, a kako sugeriraju neka recentna istraživanja studenata (Boneta, 2016; Nikodem i Jurlina, 2018), zahtijeva dublju raspravu. Kod takve rasprave korisno je imati na umu dvije činjenice. Godine 1990. bile su, u društvenom vidu, godine dramatičnih promjena, a koje su bile povezane i sa snažnom javnom legitimizacijskom ulogom Katoličke crkve u procesu izgradnje hrvatske nacije i nove države. Svaka usporedba s podacima o religioznosti u 1990-ima mora početi od pretpostavke da se takva društvena turbulentnost, makar djelomično, preslikala i na podatke o tadašnjoj vrlo visokoj konfesionalnoj i religijskoj identifikaciji. To može biti razlog što su na nizu indikatora promjene vidljivije od 1999. do 2008. – jer se očito ovakva snažna legitimizacijska uloga ponešto smanjivala u 2000-ima – nego u zadnjih deset godina. Druga se činjenica odnosi na pitanje u kojoj se mjeri može pokazati da su u podlozi sekularizacije modernizacijski procesi, ako uočeni trend smanjivanja religioznosti objašnjavamo kao sekularizacijski proces. Modernizacijski i sekularizacijski procesi mogu se vidjeti u činjenici da je nereligioznost povezana s obrazovanijim i urbaniziranijim stanovništvom te, možda (jer to još nije u Hrvatskoj nedvojbeno potvrđeno), s mlađom dobi. Međutim, jesu li u Hrvatskoj na djelu nedvojbeni modernizacijski i postmodernizacijski procesi, a koji će se odraziti i na sekulari-

zaciju, ostaje neodgovorenim pitanjem. Pri tome ne treba zaboraviti da modernizacija i sekularizacija nisu neupitno povezane te da uzroci sekularizacije mogu biti i sasvim drukčiji, primjerice politički i ideološki.

Drugi je zaključak povezan s odnosom između crkvene i osobne religioznosti, a što je središnja os ovog rada. Dva su moguća objašnjenja tenzije između crkvene i osobne religioznosti, odnosno činjenice da pad većine indikatora crkvene religioznosti nije popraćen sličnim padom većine indikatora osobne religioznosti. Prvo teorijsko objašnjenje jest teorija privatizacije, ili nevidljive religije, kako ju je formulisao T. Luckmann (1976), a kasnije osobito popularizirala G. Davie (1994). Ukratko, smanjenje društvene uloge religije ne mora se, i uobičajeno neće, vidjeti i u dimenziji osobne religioznosti, jer religija ostaje najprihvaćenijim odgovorom na antropološke dileme, ali u čovjekovoj intimnoj sferi. S obzirom na to da pomaci u indikatorima crkvene religioznosti u Hrvatskoj nisu neupitni i jednoznačni i da je Crkva snažno prisutna u javnoj sferi, čini se da je za hrvatsku situaciju, za razliku od privatizacijske teze, plauzibilnije teorijsko objašnjenje naznačeno u uvodu ovog rada.

Analiza podataka u ovom radu snažnije potvrđuje trend koji je već detektiran u Hrvatskoj, a što se može označiti pojmom distancirane crkvenosti (Baloban i Črpić, 2000; Boneta, 2016). Uz nereligioznost, distancirana crkvenost postaje trajnim obilježjem religijske slike Hrvatske, a što se vidi ne samo u nedosljednosti dimenzije religioznosti nego i sve većem nepovjerenju u Crkvu kao instituciju. No distanciranu crkvenost valja analizirati u svjetlu još jednoga trenda, koji je ovom analizom dobio dodatnu potvrdu. Naime, analiza EVS podataka iz 2008. godine sugerirala je trend postupne polarizacije na vjerničku i nevjerničku populaciju (Črpić i Zrinščak, 2010, str. 21). Podaci prezentirani u ovom radu, mada će ih dodatno trebati potvrditi kasnijim kompleksnijim analizama, govore da se taj trend nastavlja. Unutar proširene konfesionalne i osobne religijske identifikacije profiliraju se dvije skupine: jedna intenzivne osobne i institucionalne religioznosti, a druga distancirane osobne i osobito institucionalne religioznosti. Unutar većinski religiozne populacije očito se iskristalizirala jezgra postojane visoke osobne i institucionalne religioznosti, a koja obuhvaća nešto više od četvrtine stanovništva.

Nereligioznost, distancirana crkvenost i intenzivna osobna i institucionalna religioznost potvrđuju današnji gotovo teorijski konsenzus da su suvremeni društveni procesi izrazito kompleksni te da su na djelu paralelni procesi sekularizacije, religijske pluralizacije i religijske revitalizacije (Beyer, 2006, 2013; Casanova, 2018). U Hrvatskoj su ovi procesi dodatno komplicirani činjenicom snažne prisutnosti Crkve u javnoj sferi, a posebice na području obrazovanja te niza rasprava o

etičkim pitanjima (pobačaj, homoseksualnost, obiteljski odnosi, seksualni odgoj i slično), što izaziva snažne ideologijske prijepore. To se, primjerice, vidi kod pitanja o reviziji Ugovora sa Svetom Stolicom te pitanja ravnopravnosti vjerskih zajednica (Marinović Jerolimov i Marinović 2012; Zrinščak, Marinović-Jerolimov, Marinović i Ančić, 2014; Staničić, 2018). Osim toga, religioznost je i snažna osnovica društvene mobilizacije dijela vjernika proteklih godina, a što se vidi, primjerice, u organizaciji referendumu o definiciji braka, organizaciji "hoda za život", molitvenim skupinama ispred bolnica, protivljenju ratifikaciji Istanbulske konvencije i sl. Premda se kod dijela takvih inicijativa, kao uostalom i u nizu drugih zemalja, često poriče veza s Crkvom ili konkretnom religijskom orijentacijom, sve analize govore da je upravo religija ovdje osnovica društvene mobilizacije (npr. Petričušić, Čehulić i Čepo, 2017; Bellé, Peroni i Rapetti, 2018; Szwed i Zielińska, 2017). Uostalom, i ova je analiza potvrdila jačanje veze između religioznosti i desne političke orijentacije. U tom se pogledu za analizu hrvatske situacije plauzibilnijom čini teorija religijsko-sekularnoga konflikta (Stolz i sur., 2016). Društveni religijski procesi i u komunizmu i u postkomunizmu snažno su obilježeni ideologijskim pogledima na ulogu Crkve i države. Stoga se može zaključiti da je analiza odnosa promjena u religioznosti i društvenoga djelovanja niza društvenih i religijskih aktera važan heuristički pravac budućih socioreligijskih istraživanja (Dobbelaere, 2012; Stolz i sur., 2016). Naime, intenzivna osobna i institucionalna religioznost pretočena u društvenu akciju, kao i kritičnost prema javnoj ulozi Crkve, onako kako se ona danas manifestira, mogu biti važniji impulsi sekularizaciji nego što su to modernizacijsko-pluralizacijski procesi. Stoga se može predvidjeti daljnje usložnjavanje odnosa između nereligioznih, distancirano crkvenih i intenzivno religioznih u Hrvatskoj. To je važan predmet daljnjih kvantitativnih (osobito komparativnih) te kvalitativnih istraživanja i analiza.

BILJEŠKE

¹ "Throughout this book, I have insisted that secularization is not a mechanical, evolutionary process, which implies that we have to study the impact of actors – among others, religious and lay social movements, groups, and quasi-groups; and also professionals and politicians – on latent and manifest attempts to secularize or to sacralize organizations and society" (Dobbelaere, 2002, str. 181).

² Veza religioznosti, nacionalnog identiteta i političkih orijentacija temeljitije je analizirana u posebnom radu (Nikodem i Zrinščak, 2019).

³ Za skale čestica koje čine indeks crkvene religioznosti Cronbachov α koeficijent iznosi 0,7775 za 1999. godinu, 0,7687 za 2008. i 0,8113 za 2018. godinu, dok je za osobnu religioznost to 0,7249 za 1999., 0,7544 za 2008. i 0,7295 za 2018. godinu.

⁴ Za 2018. godinu sociodemografske su karakteristike dob, spol, stupanj obrazovanja ispitanika, stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika, veličina naselja/grada i mjesečni prihodi kućanstva. U 2008. godini umjesto pitanja o stupnju obrazovanja majke i oca imali smo pitanja o stupnju obrazovanja roditelja, a u 1999. to pitanje nije bilo postavljeno.

⁵ Političke orijentacije za sve tri točke mjerenja bile su mjerene standardiziranim pitanjem "U političkim 'stvarima' ljudi govore o 'ljevi' i 'desni'. Gdje biste se Vi s Vašim uvjerenjem smjestili na ovoj skali?" uz skalu od 10 stupnjeva, gdje je 1 = "lijevo", a 10 = "desno".

⁶ Iako je u pitanju u upitniku navedena množina "crkve", mi u radu, kao i svi drugi autori na EVS projektu u Hrvatskoj do sada rabimo jedninu "Crkva", prije svega zbog činjenice da se većina ispitanika u našim uzorcima smatra katolicima (oko 80 posto) te da pripadnika drugih vjerskih zajednica i Crkvi ima vrlo malo (oko 2 do 3 posto).

LITERATURA

Baloban, J. i Črpić, G. (2000). Određeni aspekti crkvenosti. *Bogoslov-ska smotra*, 70(2), 257–290. <https://hrcak.srce.hr/31162>

Baloban, J., Nikodem, K. i Crnić, D. (2014). Analiza stavova o braku i obitelji u Hrvatskoj i u svijetu. U J. Baloban, K. Nikodem i S. Zrinščak (Ur.), *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza* (str. 93–125). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, KBF.

Bellé, E., Peroni, C. i Rapetti, E. (2018). One step up and two steps back? The Italian debate on secularization, heteronormativity and LGBTQ citizenship. *Social Compass*, 65(5), 591–607. <https://doi.org/10.1177/0037768618800750>

Beyer, P. (2006). *Religions in global society*. Abingdon Oxon, New York: Routledge.

Beyer, P. (2013). Questioning the secular/religious divide in post-Westphalian world. *International Sociology*, 28(6), 663–679. <https://doi.org/10.1177/0268580913507070>

Boneta, Ž. (2016). Klatno se i dalje njiše. Institucionalna religioznost riječkih studenata. *Sociologija i prostor*, 54(3), 265–294. <https://doi.org/10.5673/sip.54.3.4>

Bruce, S. (2011). *Secularization: In defence of and unfashionable theory*. Oxford, New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199654123.001.0001>

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226190204.001.0001>

Casanova, J. (2018). The Karel Dobbelaere lecture: Divergent global roads to secularization. *Social Compass*, 65(2), 187–198. <https://doi.org/10.1177/0037768618767961>

Črpić, G. i Zrinščak, S. (2005). Između identiteta i svakodnevnog života. Religioznost u hrvatskom društvu iz europske komparativne perspektive. U Baloban, J. (Ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 45–83). Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

- Črpić, G. i Zrinščak, S. (2010). Dinamičnost u stabilnosti: Religioznost u Hrvatskoj 1999. i 2008. godine. *Društvena istraživanja*, 19(1-2), 3–37. <https://hrcak.srce.hr/52184>
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945. Believing without belonging*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- DeHanas, D. N. i Shterin, M. (2018). Religion and the rise of populism. *Religion, State & Society*, 46(3), 177–185. <https://doi.org/10.1080/09637494.2018.1502911>
- Dobbelaere, K. (2002). Secularization: An analysis at three levels. Bruxelles: P.I.E. – Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-0352-6146-2>
- Grzymała-Buse, A. (2015). *Nations under God. How churches use moral authority to influence policy*. Princeton and Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400866458>
- Halman, L. i Draulans, V. (2004). Religious beliefs and practices in contemporary Europe. U W. Arts i L. Halman (Ur.), *European values at the turn of the millennium* (str. 283–316). Leiden, Boston: Brill.
- Halman, L. i Pettersson, T. (2006). A decline of religious values? U P. Ester, M. Braun i P. Mohler (Ur.), *Globalization, value change and generations* (str. 31–59). Leiden, Boston: Brill.
- Ilišin, V. (Ur.) (2014). *Sociološki portret hrvatskih studenata*. Zagreb: IDIZ.
- Luckmann, T. (1976). *La religione invisibile*. Bologna: Il Mulino.
- Marinović Jerolimov, D. (1995). Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: smjernice za istraživanja u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 4(6), 837–850. <https://hrcak.srce.hr/32255>
- Marinović Jerolimov, D. (2005). Tradicionalna religioznost u Hrvatskoj 2004.: između kolektivnoga i individualnoga. *Sociologija sela*, 43(2), 302–338. <https://hrcak.srce.hr/33079>
- Marinović, Jerolimov, D. i Ančić, B. (2014). Religioznost i stavovi prema seksualnosti i braku odrasle populacije u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 23(1), 111–132. <https://doi.org/10.5559/di23.1.06>
- Marinović Jerolimov, D. i Marinović, A. (2012). What about our rights? The state and minority religious communities in Croatia: A case study. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 5(1), 39–53. <https://www.rascee.net/index.php/rascee/article/view/45>
- Martin, D. (2011). *The future of Christianity. Reflections on violence and democracy, religion and secularization*. Aldershot, Burlington, VT: Ashgate.
- Nikodem, K. (2011). Religija i crkva. Pitanja institucionalne religioznosti u suvremenom hrvatskom društvu. *Socijalna ekologija*, 20(1), 5–30. <https://hrcak.srce.hr/67436>
- Nikodem, K. (2012). Religiosity and marriage. Family attitudes in Croatia. U G. Pickel i K. Sammet (Ur.), *Transformations of religiosity: Religion and religiosity in Eastern Europe 1989 – 2010* (str. 175–196). Wiesbaden: Springer VS. https://doi.org/10.1007/978-3-531-93326-9_10
- Nikodem, K. i Jurlina, J. (2018). U očekivanju opadanja religioznosti? Komparativna analiza religioznosti zagrebačkih studenata. *Sociologija i prostor*, 56(3), 273–298. <https://doi.org/10.5673/sip.56.3.4>
- Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2012). Croatia's religious story: The coexistence of institutionalized and individual religiosity. U D. Pollack, O.

Müller i G. Pickel (Ur.), *The social significance of religion in the enlarged Europe* (str. 207–227). Aldershot: Ashgate.

Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2019). Etno-religioznost: Religioznost, nacionalni identitet i političke orijentacije u hrvatskom društvu. U J. Šimunović i S. Migles (Ur.), *Uzvjerovali zato besjediti* (2Kor 4.13). Zbornik u čast prof. dr. sc. Josipa Balobana povodom 70. godine života. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost. U tisku.

Ozano, L. i Giorgi, A. (2016). *European cultural wars and the Italian case*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315669892>

Petričušić, A., Čehulić, M. i Čepo, D. (2017). Gaining political power by utilizing opportunity structures: An analysis of the conservative religious-political movement in Croatia. *Croatian Political Science Review*, 54(4), 61–84. <https://hrcak.srce.hr/190338>

Pickel, G. (2009). Secularization as a European fate? – Results from the church and religion in an enlarged Europe project 2006. U G. Pickel i O. Müller (Ur.), *Church and religion in contemporary Europe. Results from empirical and comparative research* (str. 89–112). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-53191989-8_7

Pickel, G. (2011). Contextual secularization. Theoretical thoughts and empirical implications. *RASCEE – Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 3–20. <https://www.rascee.net/index.php/rascee/article/view/4/25>

Pollack, D. (2001). Modifications in the religious field in Central and Eastern Europe. *European Societies*, 3(2), 135–165. <https://doi.org/10.1080/14616690120054302>

Pollack, D. i Rosta, G. (2017). *Religion and modernity. An international comparison*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801665.001.0001>

Ramet, S. P. i Borowik, I. (Ur.) (2017). *Religion, politics, and values in Poland. Continuity and change since 1989*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-43751-8>

Sekulić, D. (2014). *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura.

Staničić, F. (2018). Treba li nam revizija ugovora sa Svetom Stolicom? *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 68(3-4), 397–429.

Stolz, J., Könnemann, J., Schneuwly Purdie, M., Englberger, T. i Krügger, M. (2016). *(Un)believing in modern society: Religion, spirituality, and religious-secular competition*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315562711>

Szwed, A. i Zielińska, K. (2017). A war on gender? The Roman Catholic Church's discourse on gender in Poland. U S. P. Ramet i I. Borowik (Ur.), *Religion, politics, and values in Poland: Continuity and change since 1989* (str. 113–136). New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-43751-8_6

Vido, R., Václavík, D. i Paleček, A. (2016). Czech Republic: The promised land for atheists? U Cipriani, R. i Garelli, F. (Ur.), *Sociology of atheism, Annual Review of the Sociology of Religion* (vol. 7, str. 201–232). <https://doi.org/10.1163/9789004319301>

Voas, D. (2009). The rise and fall of fuzzy fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2), 155–168. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>

Wohlrab-Shar, M. (2011). Forced' secularity? On the appropriation of repressive secularization. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 63–77. <https://www.rascee.net/index.php/rascee/article/view/6>

Zrinščak, S. (2008). Što je religija i čemu religija: sociološki pristup. *Bogoslovska smotra*, 78(1), 25–37. <https://hrcak.srce.hr/25564>

Zrinščak, S., Marinović-Jerolimov, D., Marinović, A. i Ančić, B. (2014). Church and state in Croatia: Legal framework, religious instruction, and social expectations. U S. Ramet (Ur.), *Religion and politics in post-socialist Central and Southeastern Europe. Challenges since 1989* (str. 131–154). Basingstoke: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137330727_6

Between Distanced Church Religiosity and Intensive Personal Religiosity: Religious Changes in Croatian Society from 1999 to 2018

Krunoslav NIKODEM

Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb

Siniša ZRINŠČAK

Faculty of Law, Zagreb

This paper analyses religious changes in Croatian society based on the results of three waves of the European Values Study research, done in Croatia in 1999, 2008 and 2018. The paper explains changes in religiosity according to two sociological dimensions: Church religiosity and personal religiosity. The results show the continuation of a slight decline of Church religiosity, already registered by the 2008 research data, and in particular in relation to church attendance and the public role of the Church, while personal religiosity has remained relatively stable. In addition, these two dimensions of religiosity are analysed in relation to basic sociodemographic characteristics and political orientation. Women, persons with lower education, whose parents are less educated and who are from smaller settlements are more inclined to both Church and personal religiosity. Church and personal religiosity are not only connected with the right-wing political orientation, but this connection has been on the rise in the analysed period.

Keywords: religious changes, Croatia, personal and Church religiosity

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno/ Attribution-NonCommercial